

Пілдірістернің хубулызы. Пілдірістерні орта пазары

Предмет тузалығ пілдірістер, оларның хубулызы. Піреде пілдіріс чарытчатхан сөзі чох киректелче: **улуғлар** (*улуғ кiзiлер*), **аттығлар** (*аттығ кiзiлер*). **Улуғлар, аттығлар** предмет тузалығ пілдірістер. Предмет тузалығ пілдірістер палғалысчатхан сөстерінің грамматика формаларын постарына алынып алчалар.

Көзiдiмге алза,

1) *Чиит оол-хыстар тоғысха парчалар.*

Чииттер тоғысха парчалар.

1-ғы чоохтағда *чиит* пілдіріс **оол-хыстар** адалысты чарытча, 2-чі чоохтағда **оол-хыстар** адалыс киректелбинче, че аның тузазы **чииттер** предмет тузалығ пілдіріс ползыиинаң көзiдiлче;

2) *Маллығ кiзiлернiң малларын пылаасчатханнар.*

Маллығларның малларын пылаасчатханнар.

1-ғы чоохтағда *маллығ* пілдіріс **кiзiлернiң** адалысты чарытча, 2-чі чоохтағда *кiзiлернiң* адалыс киректелбинче, че аның тузазы **маллығларның** предмет тузалығ пілдіріс ползыиинаң көзiдiлче.

Пілдірістер предмет тузалығ полып, адалыстарох чiли хубулчалар:

а) падежтерче олаңай паза тартылғы хубулыснаң:

Пілдірістернің падеж пастыра хубулызы

Олаңай хубулыс

Падеж	1 сан	Көп сан
1. Адалғы	кiчiг	кiчiглер
2. Тартылғы	кiчiгнiң	кiчiглернiң
3. Пирiлгi	кiчiге	кiчiглерге
4. Көрiмгi	кiчiгнi	кiчiглернi
5. Орынғы	кiчiгде	кiчiглерде
6. Сығынғы	кiчiгдең	кiчiглердең
7. Ызылғы	кiчiгзер	кiчiглерзер

8. Пүдіргі кішігнен кішіглернен
9. Тиңнестіріс кішігче кішіглерче
10. Сылтағлығ кішігденер кішіглерденер

Тартылғы хубулыс

(тартылғы формада турчатхан пілдірістернің падежтерче хубулызы)

Падеж	1 сан	Көп сан
1. Адалғы	кічи	кішіглері
2. Тартылғы	кічиинің	кішіглерінің
3. Пірілгі	кічиине	кішіглеріне
4. Көрімгі	кічиин	кішіглерін
5. Орынғы	кічиинде	кішіглерінде
6. Сығынғы	кічиинен	кішіглерінен
7. Ызылғы	кічиинзер	кішіглерінзер
8. Пүдіргі	кічиинен	кішіглерінен
9. Тиңнестіріс	кічиинче	кішіглерінче
10. Сылтағлығ	кічииненер	кішіглеріненер

б) санча: *абахай – абахайлар*;

в) ниме-ноо тузалығ пілдірістер, адалыстарох чіли тартылғы (*сіліг – сілиш*) паза сказуемай формада (*сіліг – сілігбін*) киректеліп, сырайча хубулчалар.

Пілдірістернің сырай пастыра хубулызы

Пір сан	Көп сан
1 с. мин кішігбін	1 с. піс кішігбіс
2 с. син кішігзің	2 с. сірер кішігзер
3 с. ол кішіг	3 с. олар кішіглер

Тартылғы формада сырай пастыра хубулыс

Пір сан	Көп сан
1 с. минің кічиим (кішіг-ім)	1 с. пістің кічиибіс (кішіг-ібіс)
2 с. синің кішігиің (кішіг-ің)	2 с. сірернің кічиіңер (кішіг-іңер)

3 с. аның кічии (кічіг-і)

3 с. оларның кічіглері

Тартылгы пілдірістер предмет тузалыг пол парзалар, ідөк падежтерче паза сказуемай формада сырайча хубулчалар. Көзидімнер:

Падежтерче хубулыс

Падеж	1 сан	
1. Адалгы	пичемни	аални
2. Тартылгы	пичемнинің	аалниның
3. Пирілгі	пичемнине	аалнина
4. Көрімгі	пичемнин	аалнин
5. Орынгы	пичемнинде	аалнинда
6. Сығынғы	пичемнинең	аалнинаң
7. Ызылгы	пичемнинзер	аалнинзар
8. Пүдіргі	пичемнинең	аалнинаң
9. Тиңнестіріс	пичемнинче	аалнинча
10. Сылтағлығ	пичемнинеңер	аалнинаңар

Сырайча хубулыс

Пір сан	Көп сан
1 с. мин пабамни-бін	1 с. піс пабамни-біс
2 с. син пабамни-зің	2 с. сірер пабамни-зар
3 с. ол пабамни	3 с. олар пабамни-лар

Пілдірістерні орта пазары

1. Пүткен паза пүтпеен пілдірістер өөнінде, истілчеткен чіли пазылчалар: *сіліг, улуг, хызыл, хара, чапчаң, өл, пик, тіріг, сугдагы.*

2. Пілдірістегі узун гласнайлар, орфографияда көзиділген чіли пазылчалар. Пір слогтыг пілдірістердегі узун адалчатхан гласнай ікі букванаң пазылча: *чоон, соох, ниик, чиит, оой, оох, өөн.*

3. Толдыра нимес формадағы пілдірістер пірге пазылчалар: *хызамдых, көгемзік, көгілбей, че* (*хызыл арах, көк арах алынча* пазылча).

4. Дефис пастыра пазылчалар:

а) тыыдыс тузалығ пілдірістер: *чып-чылығ, чоп-чоон, чап-чарых, хып-хызыл, ап-арығ, хап-хара, че* (*аппағас, көппегес пірге* пазылча);

б) хос-хадыл (хаталып пүткен хадыл) пілдірістер: *хара-хара, хызыл-хызыл, игір-пүгір, оох-теек, чахсы-чахсы, улуг-улуг;*

5. Алынча пазылчалар:

а) араластығ өңнерні таныхтапчатхан хадыл пілдірістер *сарығ көк, хара күрең, от көк, тигір көк.*

б) тиңнестіріс формада турчатхан пілдірістер: *тың чапсых, угаа сіліг, иң кічіг.*

Идер тоғыстар

1. Пирілген пілдірістердең тыыдыс паза толдыра нимес формаларны пүдіріңер. Оларнаң сөс пірігістері сағынып, пазыңар.

Чалбах, хызыл, ачығ, тың, табырах, сіліг.

2. Текстті хығырыңар. Скобкаларны азып, точкалар орнына кирек буквалар турғызып, пазыңар. Пілдірістернің орта пазарын чарыдыңар.

Күн тағ кистіне хацанох көлен парған. Тигірде арам (арах) пулуттар, пір чирге чыылызып, күн сығызынзар субалысчалар. Чылығ, ап(амыр). Приисктің оң саринаң саали тартылчатхан кө...егес тайға поэнының уйғул...ғ амырынаң абыдыл турған.

3. Пирілген сөс пірігістерінің орта пазарын чарыдаңар, соонан чоохтағлар пүдіріңер.

Ап-айас тигір, порас чулычахтар, көгліг сарыннар, көгемзік плат, ағын хустар, тап-тадылығ кии, ниик кип-азах, чып-чылығ күннер, өрчіліг олғаннар, чикпек танычах, хызыл арах чистек.

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиесі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Боргояков М.И. Развитие падежных форм и их значений в хакасском языке. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного изд-ва, 1976. - 160 с.
3. Грамматика хакасского языка/под. ред. Н.А.Баскакова. – М.: Наука, 1975. – 417с.
4. Дыренкова Н. П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология. Абакан 1948. – 124 с.
5. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология / под ред. Н. А. Баскакова, Н. З. Гаджиевой и др. М.: Наука, 1997. – 557 с.
6. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции / под ред. Е. А. Поцелуевского. М.: Наука, 1997. – 767 с.
7. Хакас тілі. Морфология/ под ред. В.Г Карпова. . Абакан: Изд-во 2004.
8. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.